

Ur *Socialistisk Debatt* (utgiven av VPK) nr 4-5 1978

Zdeněk Hejzlar

Pragvåren 1968

I början av juni i Larkollen i Norge ägde ett skandinaviskt seminarium rum med tema "Tjeckoslovakien tio år efteråt". Seminariet fick stöd från den norska arbetarrörelsen, och samlade 50-tal deltagare – socialdemokrater, kommunister, vänstersocialister och liberaler – från Norge, Sverige, Danmark och Island. Med referat om Tjeckoslovakiens förflutna och nutida förhållanden uppträdde där f d tjeckiska kommunistiska politiker och samhällsforskare som Adolf Muller, Zdeněk Mlynář, Jiri Pelikán och Zdeněk Hejzlar – som alla hör till den tjeckoslovakiska socialistiska oppositionens exilgrupp "Listy" – och norrmännen Asbjörn Eide och Jahn Otto Johansen. Zdeněk Hejzlar, som lever i exil i Sverige, bearbetade sitt referat "Pragvåren 1968" till en artikel för "Socialistisk Debatt":

För tio år sedan kulminerade den s k "Pragvåren" – det märkvärdigaste emancipationsförsöket som någonsin pågått i ett sovjetkommunistiskt land.¹ Det var ett försök att på reformernas väg demokratisera systemet och förvandla det till en historiskt ny demokratisk socialism – "socialismen med mänskligt ansikte".

Efter en dramatisk utveckling krossades försöket genom Sovjetunionens och "broderländernas" militära intervention i augusti 1968 och sedan genom den påtvingade s k "normaliseringen" efter april 1969. Från att ha varit det mest fria landet inom Sovjetblocket under 60-talet, förvandlades därefter Tjeckoslovakien till den s k socialistiska gemenskapens öppna sår. Och detta tragiska tillstånd är idag – tio år efteråt – i allt väsentligt oförändrat.

På officiellt håll i Tjeckoslovakien framställs "Pragvåren" som den mörkaste perioden i landets nyare historia. Den som offentligt ger uttryck för en annan uppfattning får räkna med att bli betraktad som ett omstörtande element. Men vid sidan av det officiella och utanför Tjeckoslovakiens gränser finns det desto mer intresse för "Pragvårens" verkliga bild. Intresset är berättigat – även tio år efteråt.

"Pragvårens" historiska betydelse kan man emellertid förstå endast mot bakgrund av de säregna samhälleliga förhållanden som råder i det sovjetdominerade Östeuropa, och endast om man håller sig till den historiska sanningen. Även i västvärlden pågår upprepade försök att förfalska bilden av "Pragvåren" och att missbruka den tjeckoslovakiska utvecklingen – och tragedin – för åtskilliga tvivelaktiga ändamål. Och detta gäller inte bara högerkrafterna. Man kan t ex också i SKP:s tidskrift "Marxistiskt Forum" nr 3/1978 läsa bl a följande: "CSSR var sedan länge inte något socialistiskt land, utan ett statskapitalistiskt land under ledning av en ny bourgeoisi. Men redan 1967 blev det tydligt att det inom denna bourgeoisi fanns två flyglar, en prosovjetisk och en nationell" (!)

Samhällsförhållanden i Östeuropa

Sedan åtskilliga decennier diskuterar man huruvida det sovjetkommunistiska samhällssystemet kan betraktas som socialistiskt. En del hävdade genomgående att det snarare rör sig om "statskapitalism". Och för inte så länge sedan trädde maoisterna fram med tesen om

¹ Jag använder termen "sovjetkommunismen" för de samhälleliga förhållanden i Sovjet och det sovjetdominerade Östeuropa, och för den ideologi och den politiska praxis som tillämpas i dessa länder. Det rör sig ju om ett säregnet fenomen som förtjänar sin egen benämning.

”kapitalismens” återuppståndelse” – efter Stalins död!

Men om man med full rätt uppfattar socialismens framväxt som en långvarig och motsägelsefull process som alla andra samhälleliga processer, då är det rätt meningslöst att inte betrakta även sovjetkommunismen som ett ytterst deformerat och av geopolitiska och historiska skäl begränsat steg på den långa vägen mot socialism. Även sovjetkommunismen löste ju vissa uppgifter på denna väg. Den avskaffade de kapitalistiska ägandeförhållandena och slog sönder den kapitalistiska klasstrukturen. Även den förverkligade – låt vara ofta på falska vägar och därför med ytterst negativa biverkningar – en del obestriddligt progressiva mål. Den skänkte de arbetande vissa viktiga ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter, och den öppnade – i synnerhet i de mest efterblivna länderna – vissa perspektiv för folket som tidigare var stängda för det. Att allt detta skedde på ett sätt som skapade en mängd hinder och återvändsgränder för socialismens vidareutveckling och att framväxten av det långt ifrån övervunna ”fenomenet stalinism” med Gulag och andra oförlåtliga brott blev en svår belastning för hela den socialistiska rörelsen – det är en annan och obestriddig sak. Historien har tyvärr påvisat att under vissa omständigheter kan även i socialismens namn – liksom tidigare i andra stora emancipationsprocessernas namn – vilket som helst maktmissbruk och brott ske. Det var bara en chiliastisk illusion att inte räkna med – en illusion som marxisterna aldrig skulle ha tillåtit sig.

Visst utvecklade sig sovjetkommunismen snarare till socialismens antimodell än förebild. Det gäller nu att lära sig vad som aldrig får upprepas, och att finna vägen ut ur återvändsgränderna. Men de som ser sovjetkommunismen som en ”nykapitalism” väntar förgäves på vissa samhällsprocesser i Östeuropa, som ”bör” inträffa, men som inte inträffar.

Sovjetkommunismen är inte kapitalismen

Våldsamma omvälvningar i alla de sovjetdominerade central- och sydösteuropeiska socialistiska småstaterna skapade nya samhällsformationer som inte har mycket gemensamt med det kapitalistiska förflutna. Kapitalister och småproducenter – med vissa få undantag i vissa länder – smältes in i de nya socialgrupperna – arbetare, kooperativa jordbrukare, intelligentsian och byråkrater. Kapitalistiska klassförhållanden existerar inte längre. Men det rör sig heller inte om ett samhälle av ”lika och jämlika” som den sovjetkommunistiska propagandan försöker hävda. I alla fall är detta övergångssamhälle annorlunda strukturerat och stratifierat, och här finns också andra motsättningar än under kapitalismen. Det är inte bara de diktatoriska maktmedlen utan också de nya sociala relationerna i sig själv som gör det lättare att åstadkomma ett slags ”samhällskontrakt” mellan makthavarna och samhället, att minska och dölja vissa sociala spänningar och att hindra missnöjets utbrott.

Trots detta är de nya motsättningarna både talrika och skarpa. I synnerhet tre av dem är avgörande. För det första kom till dessa länder den ”realexisterande socialismen” som en blandning av revolution och underkuvande. Under Sovjetunionens stormaktshegemoni tappade de mogna nationerna sin handlingsfrihet, och deras beroende av Sovjet bevakas med sovjetisk militär närvaro. Deras självständiga nationella utveckling är bromsad. För det andra utlovade även regimerna i dessa länder konsumtionsöverflöd som socialismens mål. En viss förbättring av levnadsstandarden har visserligen skett, men det räcker inte. Man har skapat en ”konsumentanda” som nu kolliderar med den byråkratiskt styrda planhushållningens oförmåga att tillfredställa efterfrågan. Och för det tredje växer den skarpaste spänningen fram ur motsättningen mellan makt och vanmakt, som skulle ha avskaffats genom de kapitalistiska ägandeförhållandenas krossande, men som åter införts på en annan nivå genom statens och byråkratins allsmäktiga och okontrollerbara roll. Sovjetkommunismen har givit upp det demo-

kratiska innehållet i socialismen. Visst har diktaturen mjuknat något jämfört med Stalins tid, men regimerna präglas fortfarande av maktfullkomlighet, maktmissbruk, åsiktsförtryck och brist på grundläggande medborgerliga fri- och rättigheter. Också när den sakrosankta ”socialistiska staten” agerar progressivt känner sig medborgarna bara manipulerade. Resultatet blir en utbredd känsla av maktlöshet och därmed likgiltighet och passivitet. På så sätt förorsakar diktaturen inte bara orättvisor och lidanden, utan också stagnation och slöseri med människors kraft, något som ett nutida samhälle knappast kan tillåta sig på längre sikt.

Ingen ny revolution

Trots dessa spänningar finns det i den särpräglade östeuropeiska verkligheten ingen social grupp som skulle kunna betecknas som ”bärare av en ny revolution”. Detta gäller inte minst arbetarna. Förgäves väntar romantikerna på en ”ny revolution” från deras håll. Som i Polen 1970 och 1976 använder arbetarna då och då sin kvantitativa styrka till våldsamma protester mot regimens missgrepp, men någon revolutionär kraft är det inte tal om. Med undantag för byråkratin drabbar systemets odemokratiska drag alla samhällsgrupper likadant. Det är i regel de intellektuella som står för samhällskritiken. Deras ställning gör det lättare att skaffa sig informationer, analysera dem och formulera kritiska slutsatser och krav. Detta är också den roll som andra samhällsgrupper förväntar sig av de intellektuella inom den rådande arbetsfördelningen.

Majoriteten i samhället önskar nationell suveränitet, snabbare sociala förbättringar och mer frihet. Men ingen mer betydande grupp vill ha en våldsam omvälvning. Dels har de flesta fått nog av våld, och dels inser man att en explosion av missnöje knappast skulle kunna leda till positiva resultat. Även om det finns ett allmänt missnöje med rådande missförhållanden har de flesta ändå hittat sina privata vägar att någorlunda ”klara sig” och att så mycket som möjligt undvika direkta konflikter med överheten. Dessutom är de flesta okunniga om sitt samhälle i dess helhet, eftersom informationer ersätts med propaganda. I dessa länder finns det alltid en stark icke-institutionaliserad opposition – den ”parallella” politiska kulturen. Men frånvaron av ett fritt opinionsutbyte och regimernas repressiva karaktär hindrar effektivt utvecklingen av en alternativ politisk kraft vid sidan av och i motsatsställning till det byråkratiserade och till den viktigaste delen av maktstrukturen förvandlade kommunistpartiet, en alternativ kraft som skulle kunna hota detta partis hegemoni.

Vad var ”Pragvåren 1968”?

I sammanhang med denna samhällsbild bör ”Pragvåren 1968” uppfattas som det hittills viktigaste försöket att utan katastrofer och våld – d v s i samklang med majoritetens önskan – nå det sovjetkommunistiska systemets demokratisering.

Denna process påbörjades mycket tidigare än år 1968. Dess början manifesterades symboliskt då den monstruösa Stalin-statyn i Prag revs ned år 1962. I och med ”avstaliniseringen” i Sovjetunionen under Chrusjtjovs tid kom inte längre reformer att betraktas som kätteri. I och med konflikten mellan Sovjet och Kina och med en viss avspänning mellan öst och väst försvagades Moskvas kontroll över de avhängiga blockländerna. Den dystra ekonomiska och politiska situationen i Tjeckoslovakien i sextiotalets början var tecken på att det hittillsvarande systemet var förbrukat. Till och med en sådan konservativ politiker som den dåvarande presidenten och partichefen Antonin Novotný ansåg att reformer var ”oundvikliga eftergifter åt den tid vi lever i”. År 1963 blev åtminstone en del av de oskyldiga offren av femtiotalets

terror rehabiliterade. Därmed blev det mörka förflutna delvis avtabuiserat. Åren 1964-1966 utarbetades och lagstiftades om en omfattande decentralistisk ekonomisk reform som syftade till att bryta ned ekonomins ineffektivitet och byråkratiska centralism. Ideologins förfall sökte man bota genom en teori om ”vetenskaplig-teknisk revolution”. Därmed fick forskningen och konsten friare utrymme, och intelligentsians roll inom samhället ökade. Trots att reformer stötte på byråkratins motstånd blev Tjeckoslovakien så småningom det land inom sovjetblocket som fick de friaste inre förhållandena. Samtidigt blev fronten allt tydligare mellan de konservativa som bara ville ”förbättra det bestående” och de progressiva som ville ha en ”ny socialistisk demokratisk modell”. Denna front gick inte mellan kommunister och ickekommunister, utan tvärsigenom hela samhället inklusive kommunistpartiet.

Det visade sig att under vissa förutsättningar även inom ett kommunistiskt parti av sovjetisk typ kan det uppstå en stark demokratisk opposition – trots partiets byråkratisering och ideologiska stelbenthet. Det visade sig att ett sådant parti inte är immunt mot de motsättningar som sprungit fram genom dess politik och att det inom partiet inte bara finns konservativa krafter utan också kreativa och progressiva. Denna kreativa och progressiva opposition lyckades behärska partiet. De oundvikliga demokratiska reformerna kunde utgå framför allt från kommunistpartiet och från samma marxistiska ideologi, vars stalinistiska avarter tidigare lett till att socialismens demokratiska innehåll omintetgjorts.

Den reformkommunistiska oppositionen² som växte fram i sextiotalets Tjeckoslovakien var givetvis oenhetlig. Den omfattade krafter som bara inriktade sig till oväsentliga förändringar av regimen. Den omfattade också teknokratiskt orienterade krafter som bara ville ha ”ordning och välstånd”. Men den omfattade starka krafter som var beredda att genomföra en djupgående demokratisk reform. Med den nye partichefen Alexander Dubček i spetsen fick reformkommunismen mellan januari och april 1968 det avgörande ordet i partiet och i landet. Det var oundvikligt att nya meningsskiljaktigheter och motsättningar uppstod, men ”Pragvåren” var redan i full gång. Motsättningarna kunde inte hindra Dubčeks reformkommunister från att formulera och förverkliga de förändringar som blev inkörsporten till en regim av demokratisk socialism. En pådrivande faktor var den befriade och otåligen opinionen. Vissa maximalistiska krav bidrog till spänningar och konflikter, men opinionens tryck var nödvändigt och fruktbart, och reformkommunisterna aktade sig med rätta för att använda maktmedel mot den fria opinionen.

Reformkommunismens politiska linje

Reformkommunisternas program var ganska återhållsamt. Försiktigheten berodde på att de var medvetna om att demokratiseringen måste genomföras med hänsyn till Moskvas negativa ställningstagande, och att den efter långa decennier utan demokrati skulle bli en långvarig process, som skulle innebära stora faror för misslyckanden, misstag och motgångar. Framförallt ville reformkommunisterna demokratisera det egna partiet och förvandla det från ett diktatoriskt instrument ”ovanpå” samhället till en inspirerande kraft inom samhället. Men tills vidare ville de behålla partiets modifierade ”ledande roll” som en sammanhållande kraft under den ytterst komplicerade övergångsperioden, och som ett bevis på att Tjeckoslovakien inte hade för avsikt att avlägsna sig för mycket från de övriga socialistländerna och dess politiska system. Den nya ledningen ville inte alls bryta vänskapen och samarbetet med Sovjet och andra länder inom sovjetblocket. Inte bara därför att det var omöjligt med det rådande inter-

² Eftersom det rörde sig om en historiskt sett ny reformism – som givetvis inte har med den västerländska reformismen mycket att göra – förefaller mig termen ”reformkommunismen” som lämplig och användbar.

nationella systemet i Europa, utan därför att en sådan brytning inte ingick i reformkommunisternas målsättningar. Vad de ville uppnå var en likaberättigad ställning inom den rådande alliansen och att förhindra Sovjetunionens inblandning i andra socialistiska staters inre angelägenheter.

Kommunistpartiets förändrade roll skulle göra det möjligt med en omfattande men inte ”obegränsad” demokratisering av det politiska och ekonomiska systemet. De andra politiska partierna och de stora folkrörelserna skulle tillförsäkras en utveckling som självständiga politiska faktorer med delaktighet i utformandet av den statliga politiken. Någon institutionell parlamentarisk opposition skulle däremot under den ytterst komplicerade övergångsperioden inte finnas, eftersom partierna utåt skulle enas om ett gemensamt minimiprogram. Parlamentet och andra valda organ skulle återigen bli oavhängiga. Ett nytt valsysteem skulle införas så att väljarna fick valmöjlighet mellan olika alternativ. De grundläggande medborgerliga fri- och rättigheterna skulle garanteras. Den särpräglade representativa demokratin skulle kompletteras med de arbetandes självstyre i företagen. Man planerade att fullborda decentralisering av ekonomin som påbörjades redan i mitten av sextioalet. Och slovakerna skulle få en mer rättvis ställning genom att republiken skulle bli en federal stat med två nationella delrepubliker.

De förändringar som genomfördes eller planerades innebar inte att det gamla systemet krossades utan att det gradvis förändrades. Det var fråga om en historiskt sett ny reformistisk process. Den liknade den process som både de demokratiska socialisterna och eurokommunisterna försöker sätta igång i Västeuropas kapitalistiska samhällen – en process som innebär att behärska och förändra de bestående ideologiska och maktpolitiska apparaterna, inte att slå sönder dem. Även om utgångsläget var olika var det i båda fallen fråga om konsekvenserna och lärdomarna av den dogmatiska sovjetkommunismens ofruktbarhet. I sextioalets Tjeckoslovakien stod reformkommunisterna för en någorlunda realistisk väg ut ur sovjetkommunismens återvändsgränder. ”Pragvårens” korta åtta månader visade att denna väg skulle ha kunnat bli framgångsrik om de hade kunnat undvika en våldsam konfrontation med Moskva. Men det kunde de inte.

De tjeckoslovakiska reformkommunisterna försökte genomföra sina idéer i ett litet och isolerat land inom sovjetblocket. På grund av det givna internationella systemet och styrkeförhållandena inom blocket hade Sovjetunionen full handlingsfrihet gentemot ett sådant land. Av Brezjnevs fick de tjeckoslovakiska ledarna senare veta att USA accepterade Sovjetunionens rätt att ingripa militärt i Tjeckoslovakien. Inte bara i Moskva utan också i de andra östblocksländerna – med undantag för Rumänien – uppfattades det tjeckoslovakiska experimentet som ett allvarligt hot mot hela den ”socialistiska gemenskapens inre och yttre stabilitet”. Man trodde att demokratiseringen och den fria opinionen skulle leda till ”kapitalismens återuppriktande” och till Tjeckoslovaikiens övergång till ”imperialismens läger”. Förgäves försökte Dubček förklara för de ryska och andra ledarna att deras farhågor var ogrundade. Efter månader av hotelser och utpressning invaderades Tjeckoslovakien natten mellan den 20 och 21 augusti av flera hundratusen soldater från fem ”broderländer”.

Motståndet mot invasionen var stort

Den militära interventionen uppnådde inte omedelbart sina mål. Mot alla förväntningar kapitulerade inte landets ledning som Moskva räknat med, och de konservativa prosovjetiska krafterna vågade inte störta den. Alexander Dubček och andra ledande reformkommunister tillfångatogs och fördes till SSSR med syftet att deras motståndare skulle bilda en ny moskvavänlig regering. Om detta hade skett skulle Dubček och andra ha ställts inför rätta som

”kontrarevolutionärer”. Men folkets massiva icke-väpnade motstånd mot interventionsmakterna omintetgjorde dessa planer. Leonid Breznev blev tvungen att förhandla om en kompromiss. Den tjeckoslovakiska ledningen tvingades till eftergifter av sina planer på demokratisering och till att godkänna de sovjetiska truppernas ”temporära” placering i Tjeckoslovakien. Men Dubček och hans medarbetare kunde dock återvända till Prag och fortsätta som Tjeckoslovariens lagliga ledning. Mellan september 1968 och april 1969 försökte de att rädda åtminstone en del av det ursprungliga reformprojektet. De försökte föra en politik som skulle åstadkomma både en verklig normalisering i förhållande till Sovjet och bevara reformpolitikens viktigaste värde. Den sovjetiska ledningen som var besluten att driva de tjeckoslovakiska reformkommunisterna till villkorslös kapitulation och ingalunda till att normalisera förhållandet till dem, framtvängde genom en brutal inblandning ständigt nya och åter nya eftergifter. Med insatsberedda sovjetiska trupper i landet och med en oundvikligen sönderfallande nationell självsäkerhet visade sig försöket att rädda reformkursen överstiga det tjeckoslovakiska samhällets, reformkommunisternas och givetvis också Alexander Dubčeks krafter.

På våren 1969 blev kapitulationen det enda alternativet. Med ett ultimatum som i Prag meddelats av marskalken Andrej Gretsko tvingades Dubček till att lämna posten som partichef. Genomförandet av kapitulationen föll på den nya partichefen Gustav Husáks lott. Med undantag för Tjeckoslovariens federalisering likviderades alla demokratiska reformer. Hundratusentals reformkommunisterna och andra politiskt aktiva medborgare uteslöts med våld ur det politiska livet, utsattes för förföljelse och diskriminering och drabbades av yrkesförbud. Tills idag är regimen i behov av deras fortsatta förnedring som ett led i att avskräcka andra.

Husáks ”sociala kontrakt”

Ofta ställs frågan varför Husákregimens våld och repressiva åtgärder under de följande 10 åren inte framkallat och framkallar ett lika våldsamt motstånd och en permanent social oro. För det första berörde varken reformerna från sextiotalet eller dess likvidering under Husáks ”normalisering” grunden för det rådande sociala systemet. Som en följd av detta framkallar regimförändringen – låt vara att den skedde med våld och vållade avsky – inte någon större oro av social karaktär. Och för det andra lyckades Husáks regim med Moskvas förståelse och hjälp än så länge undvika varje åtgärd som skulle drastiskt försämra livsvillkoren för samhällets viktigaste socialgrupper – särskilt för arbetare och lantbrukare.

”Normaliseringsregimen” i Tjeckoslovakien bygger på ett säreget ”sammällskontrakt” som knappast har med socialistiska mål något att göra: Om medborgarna inte offentligt uttrycker sin mening om politiken, om de åtminstone låtsas instämma i allt vad makthavarna gör, då får de i gengäld ha sitt privatliv i fred och behålla sin sociala trygghet. Om inte, då förlorar de denna trygghet och betraktas som andraklassmedborgare. Eftersom tjecker och slovakerna blivit varse att mot deras strävan till större frihet år 1968 ställdes så stora krafter att det nu gäller att överleva nederlaget och vänta på ”bättre tider”, då är för de flesta detta underliga ”sammällskontrakt” en lösning i nöden. Medborgarnas relation till regimen är inget uttryck för samtycke och stöd utan ett sätt att uthärda det givna, då inget annat omedelbart alternativ bjödes. Dessutom struntar många i denna ”trygghet”, böjer sig inte inför diskriminering och förföljelse och ger uttryck för sitt missnöje och sin kritik. Så uppstod för ett år sedan det märkvärdiga medborgarinitiativet med ”Charta 77”, som kräver att makthavarna skall respektera landets egna lagar och de undertecknade internationella konventioner om mänskliga och medborgerliga fri- och rättigheter. Den socialistiska oppositionen mot ”normaliseringen” är stark, men det är sant

också att en del tappar, med långa ”orörliga” år, sin tro på nya reformmöjligheter och på socialismens framtid överhuvudtaget.

Reformkommunismens nederlag påverkar hela östblocket

Konsekvenserna av den tjeckoslovakiska reformkommunismens nederlag blev katastrofala inte bara för Tjeckoslovakien utan även för hela sovjetblocket. Moskva rättfärdigade sin intervention i ett allierat land med påstående om ”revisionismen som öppnat dörren för en kontra-revolution”. Med undantag av i Ungern kom reformerna att stoppas överallt. Allt reformtänkande betecknades som ”revisionism och högeropportunism”. Den kommunistiska reformismen förbjöds och tabulerades. I de avhängiga ”broderländerna” sitter fortfarande den chock kvar som den militära interventionen i Tjeckoslovakien förorsakade. Så länge det ”inte rör sig” i Moskva vågar regimerna i de övriga sovjetblockländerna inte agera mera självständigt. Återigen befäste sig det sovjetkommunistiska systemet som ett av de mest konservativa i vår tid. Följden blev en allmän stagnation. Men förr eller senare blir det oundvikligt att erkänna denna stagnation och dess orsaker, och att därmed öppna vägen för reformerna. Och då kommer det att visa sig att den östeuropeiska reformkommunismen inte alls är död, som både de konservativa makthavarna i Öst och antikommunisterna i Väst hoppas på. Sedan kommer det att visa sig att den tjeckoslovakiska reformutvecklingen från sextiotalet inte var en specifik engångsföreteelse, utan en historisk vägvisare. Men tiden rör sig sakta i Östeuropa, och det kan dröja innan det blir utrymme för nya ”vårar”.